

Ekonomické aspekty zpřístupňování vědeckých informací – předplatné nebo individuální platba

Jaroslav Šilhánek a Ludmila Zetková
Vysoká škola chemicko-technologická v Praze
silhanek@vscht.cz, zetkova@vscht.cz

Inforum 2011: 17. konference o profesionálních informačních zdrojích
Praha, 24. – 26. 5. 2011

Abstrakt

Ekonomická otázka získávání přístupu k vědeckým informacím je logicky spojována buď s volbou předběžné úhrady formou předplatného, nebo individuální úhrady realizované většinou v případě knih. Kromě ekonomických aspektů hraje roli i zajištění úplnosti souborů a jejich trvalé uchovávání. Přejít do světa elektronických verzí otevřel širší nabídku možností vyplývající bezprostředně ze zásadního faktu existence dané informace ve snadno přenositelné a doručitelné podobě. Jedním z prvních důsledků byla nabídka velkých souborů periodik jako celku, která je dnes obdobně aplikována v případě elektronických knih. To nepochybně přineslo obrovský nárůst možností přístupu k vědeckým informacím, ale principiálně i jejich přijatelně efektivní využívání, které by v tištěné podobě kvůli ohromnému celkovému nárůstu nebylo myslitelné. Na druhé straně jednotlivé tituly těchto souborů nemohou být rovnoměrně využívány, což logicky vede k pochybnostem o ekonomické efektivitě vynaložených finančních prostředků. Současně se ale principiálně otevřela možnost velmi rychlého a snadného získání právě jen požadovaných individuálních informací za jen právě odpovídající úhradu. Řešení těchto otázek, které se zdají být na první pohled jen otázkou ekonomické kalkulace, vede ale k řešení a uvažování o podstatně širších souvislostech a důsledcích, které budou nepochybně silně ovlivňovány i dalším technologickým vývojem.

Úvod

Není nejmenší pochyby o tom, že finanční otázky hrály a hrají klíčovou roli v tom, jak bohatá bude ta či ona knihovna, tedy kolik bude mít na regálech knih a časopisů a jak kvalitní bude pokrytí daného oboru, resp. celého spektra oborů. Dnes je podstatně důležitější, jaký rozsah digitalizovaných (elektronických) zdrojů budou mít její návštěvníci a v případě vědeckých knihoven jsou součástí vědeckých institucí jako jsou univerzity a výzkumné ústavy, jejich pracovníci k dispozici, resp. jak velký bude přístup k plným textům časopisů a knih, které dříve očekávali na regálech ve fyzické podobě. Odpověď se jednoduše dříve i nyní redukuje na otázku, jak velký má daná knihovna, resp. vědecká instituce na svou knihovnu a dnes tedy elektronické informační zdroje rozpočet. Samozřejmě během období, kdy dochází k přechodu od jedné technologie na jinou technologii, vyvstává problém více či méně duplicitního financování do té doby, než přechod bude převážně dokončen a uplatnění starší technologie bude minimalizováno.

Otázka, jak velký je rozpočet na nákup/předplatné informačních zdrojů, je ale jen polovina ekonomické problematiky zpřístupňování vědeckých informačních zdrojů. Ta první spočívá v tom, že především musí být takové informace k dispozici, tedy někdo je musí vytvořit a zpravidla někdo jiný je musí do finální „uživatelské“ podoby připravit a zpracovat. A protože

takových vědeckých informací vždy bylo velké množství a dnes je jejich objem už prakticky nepředstavitelný, byla tady vždy potřeba nástroje, jehož pomocí by bylo možné jednou publikované informace najít vůbec a pokud možno najít je co nejefektivněji, tedy s minimální časovou ztrátou. Což je činnost, do které je nutné vložit finanční prostředky a je logické očekávat, že tyto prostředky se minimálně vrátí jako kompenzace vložených nákladů a pokud je tato činnost provozována jako způsob obživy, bude generovat i větší či menší zisk.

V případě vědeckých informací se setkáváme se dvěma odlišnými situacemi:

- v případě vědeckých časopisů jde o realizaci procesu přijetí práce k otištění, tedy zajištění odpovídající kvality daného sdělení (recenzní řízení, „peer-review process“) a náklady na standardní editorskou činnost v zásadě stejnou v případě tištěných i elektronických verzí, „surovina“, tedy rukopisy vědeckých článků jsou většinou zdarma,
- v případě vytváření sekundárních zdrojů umožňující vyhledání relevantních odkazů se pak jedná o náklady na vytváření produktu jako takového a kromě vlastní práce lze kalkulovat jen s volně dostupnými bibliografickými informacemi a případně stejně tak volně dostupnými abstrakty.

Oba případy mají sice mnoho společného, ale v zájmu přehlednosti pojednáme o každém zvlášť a v opačném pořadí než je uvedeno.

Ekonomické aspekty vytváření sekundárníchází dat

Pod označením sekundární báze dat je sice v obecném podvědomí řada v principu bibliografických informačních zdrojů, z nichž nejnámější jsou Web of Science (resp. Web of Knowledge), Scopus, EBSCO a řada dalších. Pokud ale máme na mysli jakýkoliv nástroj umožňující vyhledat odkaz na pravděpodobně relevantní primární zdroj, je spektrum daleko širší. Hlavně oborově zaměřené sekundární báze mohou obsahovat velmi rozsáhlý soubor dalších údajů, obecně faktografických, jejichž extrakce z primárního zdroje je pochopitelně daleko náročnější. A právě rozsah zpracování primárního zdroje do zdroje sekundárního je klíčový aspekt pro ekonomický dopad, v konečném výsledku pro cenu dané báze dat. Je nepochybně velký rozdíl mezi tím, kdy je z primárních zdrojů přebírán jen bibliografický záznam identifikující primární dokument a dnes už většinou volně dostupný abstrakt a kdy je kromě těchto údajů excerpováno větší či menší spektrum konkrétních údajů z plných textů daného dokumentu. I když v prvním případě může být hodnota relativně snadno získatelných souborů bibliografických záznamů navýšena jejich zpracováním do podoby funkční báze dat, např. prolinkováním jmen autorů, doplněním citovaných odkazů a jejich prolinkováním na jejich záznamy v dané bázi nebo i na jejich plné texty, což nepochybně představuje nutné investice, budou takové náklady vždy nižší než v případě, kdy je nutné v pravém slova smyslu vycházet z detailního zpracování celého plného textu vysoce erudovaným odborníkem daného oboru. Budeme-li mít na mysli principiální nezařaditelnost jednotlivých sekundárníchází dat do jednoznačně vymezené kategorie, můžeme pro přibližnou orientaci ekonomické náročnosti hovořit o dvou typických případech takovýchází dat:

- principiálně bibliografické báze dat doplněné převzatými abstrakty a případně citovanými odkazy včetně odpovídajících sofistikovanějších databázových nástrojů,
- sekundární báze dat zpracováváné intelektuálně z plných textů primárních zdrojů a obsahující vyhledatelné informace faktografického charakteru.

Zatímco první případ je více méně všeobecně znám z řady konkrétníchází s nimiž má většina zájemců praktické zkušenosti, stojí za to připomenout některé aspekty druhé skupiny. Týkají se většinou přírodovědných oborů, i když nic nebrání vytváření takových zdrojů i dalších oborech včetně humanitních. V případě chemie jsou to dnes už dosti široce známé báze dat jako je Beilstein a Gmelin (dnes systém Reaxys) a Chemical Abstracts, ale v nejširším smyslu, a to velmi výrazně, patří do této skupiny sekundární báze dat patentových dokumentů ze všech oborů techniky. Vzhledem k charakteru patentových dokumentů (složitý právní jazyk, snaha o co nejširší pokrytí předmětu vynálezu a hlavně v některých případech – patenty z oblasti farmaceutických aplikací, mimořádně velký rozsah až několik set stran) je finanční náročnost zpracovávání zcela mimořádně vysoká a logicky je pak velmi drahý i přístup k výsledným bazím dat. Proto dnes existují prakticky jen dva takové informační zdroje, jeden všeobecný vytvářený na ryze komerční bázi soukromou firmou Derwent, dnes součást společnosti Thompson, prakticky mimo možnosti neziskové sféry a pro chemii báze Chemical Abstracts ve verzi SciFinder, kde je přístup za několik miliónů Kč pro univerzitu.

Budiž ještě zdůrazněn jeden mimořádně důležitý, ale nepříliš viditelný aspekt těchtoází.

Cokoliv, co nebude při profesionálně zpracovávané excerptci z daného primárního zdroje převedeno do sekundární báze dat, ať již jako konkrétní hodnota nebo jako cílený odkaz na zdroj obsahující danou hodnotu nebo poznatek, je téměř se stoprocentní jistotou definitivně ztraceno pro jakékoliv budoucí využití.

Přirozeným důsledkem takto velmi rozdílných nákladů na vytváření sekundárníchází je pak široký rozptyl cen pro uživatele začínající na několikastech Kč (i kolem 100 tisíc Kč) a konče na úrovni několik miliónů v případě, že požadujeme přístup do dané báze formou licence pro vědeckou instituci. Kromě této formy ale musí existovat i možnost jednorázového nebo opakovaného využití individuálními vstupy, které ale pochopitelně musí odpovídat finanční úrovni licenčního vstupu. V současné době je prakticky jedinou alternativní možností využití sekundárníchází dat přístup prostřednictvím databázového střediska STN International, alespoň pro technické a přírodovědné báze. V tomto případě je každý vstup a využití zpoplatněno, většinou na bázi počtu dotazů (počet hesel), počtu zobrazení výsledků a hlavně rozsahu požadovaného zobrazení, vedle méně významných aspektů jako je doba strávená v dané bázi. Principiálně je možné sumarizovat situaci následovně:

Roční náklady na licenční vstup do dané báze dělená počtem vstupů za celé období = cena jednoho vstupu.

>>
<<

Cena jednoho typického vstupu do stejné báze v databázovém středisku STN International krát počet takových dotazů za rok

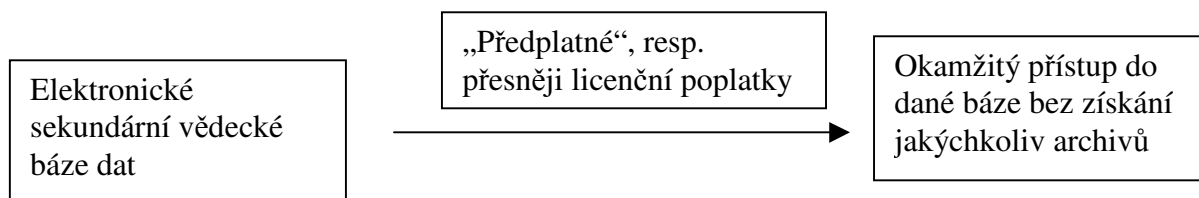
Pro konkrétnější představu doplňme, že konkrétní cenové hodnoty se pohybují v každém případě v řádu stokorun v prvním případě a stejně tak v řádu stokorun, které ale snadno přesáhnou do řádu tisíc korun ve druhém případě. Vzhledem k přibližnosti takové kalkulace má smysl rozhodovat se jen na základě výrazně rozdílných levých a pravých stran této rovnice. Stále ale hovoříme o ekonomických aspektech v obecné rovině a opomíjíme

skutečnost, že právě v případě těchtoází dat je uplatňována často velmi výrazná sleva pro akademické instituce. Ta vychází z prosté obchodní logiky, že totiž studenti se mají naučit využívat tyto zdroje během studia, aby je pak požadovali na svých pozicích v průmyslu. Pokud nejsou dodržována licenční omezení a hlavně pokud studenti vysokých škol nejsou na tuto situaci systematicky připravováni, že totiž licenční přístup je povolen jen pracovníkům a studentům dané vědecké instituce, především univerzity, ztrácí takové na ekonomické logice založené slevy svůj smysl. Že v průmyslově vyspělých zemích se takové rozdělení ekonomických aspektů uplatňuje, vyplývá z prostého faktu, že databázové centrum STN International nejenom nekrachuje, ale evidentně prosperuje i přes skutečnost, že jeho ceny jsou vysoké.

Konečně ale připomeňme naprosto zásadní aspekt, který by měl ovlivňovat ekonomická rozhodování o volbě toho či onoho řešení,

...a to je hodnota získané informace pro konečného uživatele, hovoříme-li o vědeckých zásích dat, tedy skutečného vědce. Informace získaná z určité báze za konkrétních finančních podmínek mohou být tyto podmínky pro jednoho vědce zcela nepřijatelná, zatímco pro jiného vědce bude získaná informace natolik cenná, že bude příslušnou cenu považovat za zcela odpovídající.

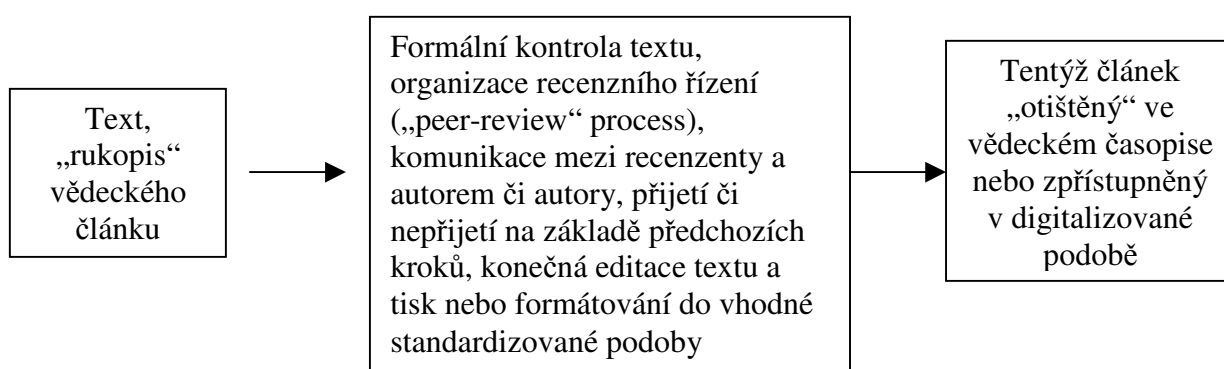
Ovšem asi nejpodstatnější změna je ta, která už prakticky proběhla bez mimořádné pozornosti, námitek a diskusí. Tištěná podoba sekundárních zdrojů, ať již jako seriálově vydávané knihy nebo daleko častěji v podobě referátových časopisů, zcela logicky zůstávala na regálech knihoven, které tak budovaly dlouhodobý fond zdroje pokrývající často mnohaletá období jako vstupní bránu do světa primárních zdrojů, vědeckých časopisů, stojících na ostatních regálech. Elektronické verze zcela přirozeně takovou možnost nemají a za požadované finanční prostředky vědecká instituce získává přístup právě jen za uhrazené období. Nejsou-li licenční poplatky za další období uhrazeny, ztrácí se nejenom momentální přístup, ale i objem informací uhrazený v předchozích obdobích. Pokud stále nazýváme finanční úhradu „předplatným“, musíme tomu rozumět jako předplatné průběžného přístupu do daného sekundárního zdroje a zůstávají jen výsledky dotazů, pokud jsou uloženy na vhodném médiu. Není překvapující, že některé takové báze dat objem stažených informací nějakým způsobem omezují, ovšem důležitější je fakt, že sekundární báze dat poměrně velmi rychle ztrácejí aktuálnost a i kdybychom se snažili si trvalé vlastnictví za uhrazené období dojednat, byla by to málo efektivní aktivita. Takže skutečná situace v otázce přístupu do sekundárních informačních zásích dat se dá charakterizovat následovně:

Zkrátka a dobře, více či méně úplně krásně seřazené a vyrovnané svazky tištěných sekundárních zdrojů na regálech knihoven jsou minulostí, i když stojí za připomenutí, že nikde není záruka, že pokračující produkce elektronických zdrojů narazí na ekonomické bariéry.

Ekonomické aspekty vědeckých časopisů

Vědecké časopisy jsou prvním stupněm šíření vědeckých poznatků a představují nejdůležitější součást vědeckých informací vůbec. V principu by měly být ekonomické otázky této oblasti podnikání stejné jako vydávání jakýchkoliv periodik, ovšem problematika vědeckých časopisů je dosti výrazně specifická. Začíná už v tom, že výchozí „surovinu“ pro jakoukoliv vydavatelskou aktivitu představují rukopisy, nebo snad lépe texty vědeckých článků, které jsou v naprosté většině případů poskytovány jejich tvůrci, vědeckými pracovníky, zcela zdarma, dokonce jsou jejich autoři za jejich vydání ochotni platit. Ovšem má-li být text vědeckého článku publikován v dnes ustálené podobě článku ve vědeckém časopise, snadná dostupnost této „suroviny“ zdaleka neznamená malou finanční náročnost takové činnosti. Pro orientační představu jsou dále schematicky znázorněny nejdůležitější kroky celého procesu¹.

K uvedenému výčtu nákladových položek je nutné přidat velmi podstatný fakt, totiž že ne všechny nabízené rukopisy jsou přijaté do tisku, přičemž ale odmítnutí musí předcházet řada vše uvedených činností. Čistý výsledek je pak skutečnost, že náklady na nepřijaté články přicházejí v niveč, ovšem na druhé straně, čím vyšší je procento odmítnutých rukopisů, tím vyšší je renomé daného vědeckého časopisu, které se tak či onak odrazí v jeho IP. To do jisté míry vysvětluje zpravidla výrazně vyšší částky pro předplatné pro renomované tituly.

Jak je patrné, při elektronické verzi odpadá pouze jedna položka, a to je vlastní tisk včetně souvisejících nákladů na vazbu jednotlivých čísel a hlavně jejich distribuci. Na druhé straně místo tisku nastupuje formátování, a to přísně standardizované, jinak bude docházet k problémům a stížnostem na straně uživatelů. A vzhledem k tomu, že i když dnes elektronické verze výrazně převládají (více než 90% vědeckých periodik je zpřístupňováno v elektronické verzi), stále většina, hlavně velkých vydavatelů udržuje paralelně tištěná čísla, protože právě z hlediska celkových nákladů to už nepředstavuje tak výrazné navýšení nákladů. Z toho vyplývá, že náklady na vydávání vědeckých časopisů by měly záviset především na celkovém rozsahu, tedy počtu stránek a na frekvenci vydávání, tj. měsíčně, dvakrát za měsíc nebo i každý týden nebo naopak jen každý čtvrt roku apod. a tomu by mělo odpovídat roční předplatné daného titulu. Principiálně je možné z volně dostupných údajů zjistit cenu za stránku, ale pro představu stačí, porovnáme-li předplatné pro relativně srovnatelné tituly, např. typicky měsíční frekvenci vydávání s průměrným předplatným pro celé soubory titulů zahrnují různé rozsahy frekvence vydávání, a to pokud možno pro co největší soubory.

Průměrné předplatné časopisů s periodicitou 12krát ročně konkrétního vydavatele. (soubor 80 náhodně vybraných titulů)	2 262 €
Průměrné předplatné pro všechny tituly stejného vydavatele s různou periodicitou (soubor více 2000 titulů)	2 091 €

Je tedy patrné, že předpoklad o průměrném předplatném v závislosti na rozsahu a frekvenci je možné vzít jako podklad pro další ekonomické úvahy. Odhad průměrného předplatného pro několik nakladatelství je uveden v následující tabulce, ze které je zřejmé, že jako průměrné předplatné je možné brát částku kolem 50 000 Kč včetně DPH.

Vydavatel 1 - komerční	53 324 Kč
Vydavatel 2 - komerční	50 856 Kč
Vydavatel 3 - komerční	54 167 Kč
Vydavatel 4 – vědecká společnost	45 140 Kč

Z toho vyplývá, že pro předplacení 20 titulů vědeckých časopisů je nutné počítat s částkou cca 1 mil. Kč a násobky pak pochopitelně dávají představu o počtu předplácených titulů, které si daná vědecká instituce bude moci dovolit. V každém případě je patrné, že vědecká instituce, univerzita, kde se pěstuje více oborů, bude mít značně omezené možnosti předplacení většího počtu periodik a pravděpodobně nebude moci pokrýt daný obor ani těmi důležitějšími tituly.

Je možné tuto situaci řešit? Především je nutné si uvědomit, že tento vývoj je v první řadě důsledkem celkového rozvoje vědy a počtu vědeckých pracovníků, kteří produkují více a více výsledků. Vydavatelé vycházejí tomuto vývoji vstříc a nabízejí publikační možnosti. Bez elektronických verzí by tento vývoj pravděpodobně vedl k těsnější spolupráci mezi vědeckými institucemi a ke koordinaci předplácených titulů s tím, že vědeckí pracovníci budou docházet pro chybějící tituly tam, kde je předplácení. Technologický vývoj současně nabídl daleko širší možnosti zhotovování kopií, než tomu bylo dříve, což je sice určitě příjemné a v praxi to určitě vysoké předplatné řeší, ale zákonitě vede k tomu, že zdaleka ne každý titul najde tolik předplatitelů, aby pokryl vydavatelské náklady. Neboli předplatné bude ještě vyšší, protože omezení publikačních možností je málo pravděpodobné.

Stupeň vývoje informační technologií dosažený na přelomu 20. a 21. století dosáhl takové úrovně, že vydavatelé mohli nabízet různé formy sdružených předplatných, spíše známých pod označením konsorciální přístupy. Nabídka na vytváření konsorcií byla ale motivována především nutností reagovat na velmi efektivní možnosti vzájemného předávání dokumentů v elektronické formě, které lze jen velmi těžko omezovat zakazováním s výhružkou sankcí. Proto nabídky na možnost sdružovat prostředky na předplatné formou vytváření konsorcií vždy obsahovaly kategorický (a relativně snadno kontrolovatelný) zákaz odhlašování v daném okamžiku předplácených titulů (někdy i rok či dva zpětně) a tato podmínka platí *de facto* stále, i když je více či méně modifikována možností nahrazovat multiplicitní tituly a vytvářet tak ucelenější soubory. A další vývoj pak vedl k nabídce prakticky celých souborů titulů, které daný vydavatel vůbec vydává. Je to vstřícný krok nebo ekonomický kalkul?

Pro ekonomickou soběstačnost každého titulu musí platit jednoduchý vztah:

Náklady pro daný
titul (přibližně stejné
pro všechny)

<<

Předplatné daného titulu x počet předplatitelů +
korekce na ztráty (kopírování) + zisk

Klíčovou otázkou je evidentně počet předplatitelů, který v zásadě rozhoduje o tom, zda časopis bude vydáván či zanikne. A zde se otevírají možnosti především pro větší až velká vydavatelství, která mají možnost kompenzovat ztráty, tedy malý počet předplatitelů pro konkrétní, ale jinak užitečný titul, vyšším ziskem u titulů, u kterých je z různých důvodů počet předplatitelů větší až velký. V každém případě je nutné tímto způsobem dotovat vznik nových titulů periodik, podle dlouholetých zkušeností je každý nový titul minimálně 3 roky nevýdělečný, většinou je ale nevýdělečný až 5 let. Takže detailní a pečlivou kalkulací výše uvedeného vztahu pro velký počet titulů může vydavatel zajistit ekonomickou soběstačnost a případnou větší či menší ziskovost pro celý soubor vydávaných titulů a co je v podstatě důležitější i na konci řetězce, tedy na straně vědeckých institucí, může zajistit další rozvoj publikačních možností a postupně je otevírat nově vznikajícím vědeckým oborům. Porovnáme-li možnosti předplácet vybrané tituly podle jejich individuálního předplatného a nabídku velkých souborů („Big deal“), jsou přednosti druhé alternativy neoddiskutovatelné.

První zásadní otázkou je, kolik bude přístup k velkým nebo i kompletním souborům vědeckých periodik stát? Výchozí koncepce konsorciálního přístupu byla založena na výši předplatného titulů předplácených v tištěné verzi před vytvořením konsorcia. Další vývoj vedoucí právě k nabídce kompletních souborů vydávaných titulů tento princip sice zproblematizoval, ale hlavně v případě skutečně mimořádně velkých souborů a tedy velkých vydavatelů, je výše licenčních poplatků na něm stále založena. A je možné předpokládat, že pokud bude v rozumné relaci výše licenčních poplatků se statistikou využívání, nebude snaha jej měnit. Alternativní možnost, kterou už nastavily některé vědecké společnosti vydávající nepřilíh velký soubor titulů, je standardní využití velikosti dané vědecké instituce na základě FTE hodnot, tedy licenční poplatky nastavené do tří úrovní, malá, střední a velká univerzita. Budiž ale velmi zdůrazněno, že tak jak jsou tyto úrovně formulovány, tak i platí jen pro akademické nebo případně obecně neziskové vědecké instituce. Pro komerční sféru zásadně sdužování naplatí. Jakou tedy mají možnost přístupu ke konkrétním titulům vědeckých časopisů komerční instituce nebo jakékoliv takové, které z různých důvodů nemají možnost nebo nechtějí přistoupit k nějakému konsorciu, resp. vydavatel neumožňuje přístup k velkému souboru individuálně za sice méně výhodných, ale principiálně srovnatelných cenových podmínek?

Především stále zůstává možnost požadovat individuální články prostřednictvím služeb Document Delivery Service, i když nabídka těchto služeb z řady důvodů klesá a jejich hlavním problémem je opět přijatelná cena, v současné době stále velmi výhodná¹. Klesající zájem vede dnes k situaci, že bez příplatků za rychlost je kopie článku dodána v rozmezí několika hodin, maximálně do druhého dne. Naopak postupně je většinou vydavatelů dnes nabízena možnost přímého dodání (resp. otevření) nalezeného dokumentu za individuální úhradu a běžně nacházíme v otevřených bibliografických záznamech známou ikonu „Shopping Cart“ s možností okamžitého otevření (po předchozí registraci) např. po dobu 24 hod. as „Pay-per-view“. Je pravdou, že uvedené ceny nepřipraveného uživatele zpravidla šokují, pohybují se např. v rozmezí 20 – 30 USD nebo EUR, tedy v částkách i převyšující 800

¹ Cena za dodání individuálního článku prostřednictvím TU Delft Library je stále 6 EUR, což znamená, že místo ročního licenčního poplatku ve výši cca 1 mil. Kč, získáme velmi efektivně cca 6 660 kopií článků.

Kč za článek, ale opět je nutné uvažovat ekonomicky a uvědomit si, že i tyto ceny umožňují přístup k více než 1000 článkům za cca 1 mil. Kč, což pro hlavně menší, ale třeba velmi výkonné výzkumné týmy, může být efektivní alternativa.

V každém případě je nutné znovu zdůraznit, že primární dokument vědecké práce, stále „balíčkován“ jako číslo vědeckého časopisu byť v elektronické digitální podobě, je produkt, který někdo vyrábí proto, že je o tyto „výrobky“ zájem, hraje svou zatím nezastupitelnou roli v tak obecně prospěšné činnosti, jakou je vědecká práce a jako takový musí najít svého kupce, ať již je to jednotlivec nebo instituce. A stejně jako jiné „zboží“ by měl být získatelný buď ve „velkoobchodu“ nebo v „detailu“, tedy nabídka by měla pokrývat různé požadavky a možnosti. Dodejme, že výše uvedený vztah ekonomické efektivity financování, a tedy trvalé udržitelnosti šíření vědeckých informací v současné, nesporně pro vědecké pracovníky velmi efektivní formě, bude fungovat tehdy, bude-li onen korekční faktor kompensující obcházení ekonomických vztahů co nejmenší, ideálně nulový. A tedy budou-li respektovány legální alternativní formy přístupů k dokumentům, ať již výše uvedenými nebo nově nabízenými. V opačném případě budou vydavatelé tento faktor logicky zvyšovat, resp. budou bojovat proti svým ztrátám jinými cestami.

Další ekonomické a organizační důsledky elektronické formy vědeckých informací a možnosti dalšího vývoje.

Jedním z nejdůležitějších důsledků všeobecného přechodu na elektronickou formu sdílení vědeckých poznatků je skutečnost, že prakticky není, resp. nemusí být, vůbec žádný rozdíl mezi jednotlivými vědeckými institucemi v rozsahu zdrojů, které jsou jim přístupné. Ilustrací tohoto faktu je právě situace v České republice. Už z této skutečnosti bezprostředně vyplývá závěr, že vlastně všechny tyto instituce si budují stejný fond a neexistuje tedy důvod, budovat jakýkoliv centrální fond kompenzující to, že ne všichni mohou mít všechno. Ve skutečnosti ale budování „fondu“ je nelogické z prostého důvodu, že je zásadní rozdíl mezi klasickým fondem tištěných zdrojů na regálech a „fondem“, který je uložen neznámo kde jen na podkladě smlouvy. Dalším logickým důsledkem, že nelze očekávat, že zpřístupnění rozsáhlých nebo i úplných souborů daného vydavatele může představovat trvalý majetek té které instituce. Jak vyplývá z předchozích argumentů, jedná se o ekonomicky schůdnou cestu, jak udržet efektivní přístup k vědeckým dokumentům, ale jen po dobu, po kterou daná vědecká instituce bude hradit příslušné licenční poplatky, jinými slovy, pokud bude vědecky aktivní v takové míře, aby taková úhrada byla efektivní. Čistě právně vzato, nárok na v pravém slova smyslu trvalé vlastnictví předplácených titulů vyplývá jen pro takové časopisy, na jejichž základě byl stanoven licenční poplatek, pokud je takový seznam stále udržován. Ale i zde v případě ukončení licenčního přístupu bude skutečně předplácený soubor titulů za příslušné období nabídnut k převzetí, ale jako materiál v pravém slova smyslu, tedy bez odpovídajícího databázového uložení. Tak, jako pro uložení tištěných zdrojů potřebuje knihovna systém regálů, tak i pro uložení digitálních zdrojů potřebuje „virtuální regály“, databázový systém. Zkrátka a dobře, už nyní platí a bude platit i nadále, že vědecká instituce, typicky univerzita, buď prosperuje a je vědecky aktivní a bude mít prostředky na vědecké informace a pak uhradí licenční poplatky, nebo bude volit takovou formu, která bude odpovídat její úrovni a financování. Terminologicky vzato, termín „předplatné“ bude ještě asi dlouho používán, ale ve skutečnosti se bude jednat o „předplatné“ okamžitého přístupu během daného období a kromě konkrétně deklarovaných titulů takové předplatné nezakládá právo na trvalý přístup k celému souboru.

Této skutečnosti odpovídá i evidentní další vývoj na straně především velkých vydavatelů, kteří dnes zahrnují, nebo přesněji integrují do jednoho systému nejenom periodika, ale i sekundární zdroje, pokud je mají, a hlavně rychle se rozvíjející elektronické verze vědeckých knih, tedy e-books. Je to pochopitelně a z hlediska vědeckých pracovníků i výhodné, současně jsou mu nabízeny nejenom periodické zdroje, ale i zdroje knižní, ať už v podobě monografií, příruček či podobných materiálů. Tento trend je již dnes velmi zřetelný a bude se nepochybně dále rozšiřovat. A hlavně dále podporuje koncepci, že licenční poplatky umožňují vstup do celého systému různých forem vědeckých informací bez nároků na jejich trvalé vlastnictví, snad s výjimkou elektronických knih, kde je trvalé vlastnictví logicky smysluplné. Jak již bylo uvedeno v první části, trvalé vlastnictví průběžně aktualizovaných sekundárních zdrojů je principiálně problematické.

Zmiňme se ještě stručně o fenoménu „Open Access“, který sice není nijak nový, ale v poslední době jsme svědky určitého oživení a snahy o rychlejší aplikaci. Na základě toho, co bylo řečeno v předchozích odstavcích je zřejmé, že se v zásadě jedná jen o přesměrování toku financí z úhrady *ex post*, tedy „zboží“, neboli náklady na publikování vědeckého článku jsou hrazeny až po vyjití formou předplatného nebo licenčních poplatků, na formu *a priori*, tedy předem, jako poplatek splatný při převzetí daného článku k otištění. Hlavní důvod, tedy očekávané snížení celkových nákladů se zatím příliš neprojevuje, úhrada za otištění článku touto formou se pohybuje v rozsahu 1000 – 3000 USD, ale i více, což se na první pohled zdá vysoce přemrštěné, ale praxe ukazuje, že tyto částky požadují i instituce, které byly založeny jen za účelem vydávání formou Open Access s vysokým vědeckým renomé. Celá problematika této formy je poměrně rozsáhlá s celou řadou doprovodných aspektů a souvislostí a přesahuje možnosti této přednášky. Zájemce odkazujeme na podrobnější zpracování².

Závěr

Budiž závěrem jen znovu zdůrazněno, že vědecké informace jsou přirozenou součástí činnosti, která nejenom umožňuje principiální rozvoj poznatků, které slouží lidstvu k dalšímu rozvoji, ale stejně jako vědecká činnost jako taková potřebuje finanční prostředky. Tím se ale dostává do sféry ekonomických aspektů a zákonitostí, které nelze bez důsledků ignorovat. A i když je nepochybné, že se jedná o činnost, která má kromě čistě ekonomických ukazatelů i rozměr obecně prospěšný hodný jisté formy institucionální podpory z veřejných zdrojů, ekonomické zákonitosti by neměly být podceňovány.

Použitá literatura:

1. Morris, Sally“ Learned Publishing (2005) **18**, 115-126.
2. Šilhánek, Jaroslav: Chem. Listy (2011) **105**, 63-93.